

Tekst: Ulco Mes, Voor boek Loek Grootjans, Foundation for the benefit...

In de naam van

I

‘Eenmaal op de top aangekomen zullen we het hebben over het gevoel dat deze SugarMountain bij ons losmaakt. Uiteraard zullen we het hebben over de vraag of dit gevoel het gevoel van verlangen benadert, of dit gevoel overeenkomt met het gevoel van topervaringen, en of dit gevoel, zoals Loek Grootjans beweert, balans in het leven brengt in verhouding tot zijn kunstuitingen. Ook zullen we het hebben over zijn bijdrage in de vorm van monochrome schilderijen aan de tentoonstelling SugarMountain. En uiteraard zullen we het hebben over hoe muurschraapsels zich verhouden tot prachtige uitzichten.’¹ Met dit vooruitzicht werft kunstenaar Loek Grootjans in 1998 kandidaten voor een Topgesprek op de 3505 meter hoge Zuckerhüt (suikerberg) in Oostenrijk. Vanwege de aard van het te voeren gesprek wordt van de deelnemers niet alleen een goede conditie en bergsportervaring vereist. Voorwaarden voor deelname zijn ook kennis van de kunstgeschiedenis en de filosofie, met name die van Spinoza en Kant, én affiniteit met het werk van Loek Grootjans. Nog datzelfde jaar, wanneer acht klimmers onder leiding van de kunstenaar en een gids het hoogste punt van de suikerberg bereiken, vindt het Topgesprek plaats.

Het SugarMountain-project markeert een belangrijk moment in het kunstenaarschap van Loek Grootjans. De organisatie ervan vormt de opmaat tot de oprichting van zijn Foundation for the benefit of the aspiration and the understanding of context (formerly known as the institute of immediate knowledge, real perception and logic features according to the most contemporary monochrome paintings).

Hieronder introduceer ik Grootjans' Foundation door een analyse van haar opmerkelijk lange naam. Zoals zal blijken, biedt bestudering daarvan in het licht van Spinoza's gedachtegoed interessante gezichtspunten van waaruit de stichtingsactiviteiten kunnen worden geïnterpreteerd.

Door het gekozen perspectief en de bescheiden opzet van deze introductie blijven verschillende kwesties buiten beschouwing. Zo wordt niet ingegaan op de verhouding tussen de Foundation en het totale oeuvre van Loek Grootjans. Dat oeuvre getuigt van een grote rijkdom en diversiteit. Het omvat onder meer schilderijen, fotowerken, installaties, films, performances, lezingen en geschriften. Sinds 1998 ressorteert een deel daarvan onder de Foundation. Indien we het oeuvre onderscheiden in werk dat wél en werk dat níet tot de Foundation behoort, hanteren we een formeel classificatiesysteem. Daaraan kunnen juridische consequenties worden verbonden. Zo maakt het vanuit juridisch oogpunt verschil of Loek Grootjans opereert als natuurlijke persoon of namens de stichting, die als rechtspersoon immers een onafhankelijke drager van rechten en plichten is. In welke hoedanigheid de kunstenaar handelt, is bijvoorbeeld relevant voor vraagstukken over eigendom, auteursrecht en aansprakelijkheid. Een ander onderwerp dat hier onderbelicht blijft, is de ontwikkeling van de Foundation. Sinds de oprichting heeft Loek Grootjans tientallen projecten onder haar vlag uitgevoerd. Ook heeft hij in de loop der tijd de organisatiestructuur van zijn Foundation gewijzigd. Met de aantekening dat deze ontwikkelingen gedeeltelijk kunnen worden afgeleid uit het overzicht op **pagina X**, volgen hierna alleen enkele opmerkingen over de oprichting zelf en de stand van zaken anno 2007.

II

Zoals gezegd hangt de ontstaansgeschiedenis van Grootjans' Foundation nauw samen met het SugarMountain-project, dat hij ontwikkelde voor de gelijknamige tentoonstelling bij Galerie van den Berge in Goes (NL). Op deze groepsexpositie toonde hij vijf monochrome schilderijen: muurschraapsels en pigment op linnen. Het idee om tevens een Topgesprek te organiseren hield verband met de receptie van zijn schilderkunst. Nadat Loek Grootjans in 1988

een maand in volstrekte duisternis had geleefd, was hij monochrome doeken gaan schilderen. Daarbij baseerde hij zich enerzijds op de roodbruine gloed die tijdens dat zelfgekozen isolement op zijn netvlies was verschenen, anderzijds op de groene waas die hij bij zijn terugkeer in het licht had gezien. In de loop der jaren had hij geconstateerd, dat het publiek over het algemeen inadequaat op zijn werk reageerde. En ondanks de groeiende belangstelling voor zijn schilderkunst werden zijn monochrome doeken ten tijde van het SugarMountain-tentoonstelling nog steeds beperkt bevroegd. Zowel in het project als in zijn betrokkenheid bij de bergsport vond Loek Grootjans een aanleiding om zijn kunstenaarschap en kunst bereikbaar te maken via een Topgesprek. Het in 1998 speciaal voor dat doel opgerichte 'reisbureau' SugarMountainTravel presenteerde zich door middel van informatiemateriaal tijdens de groepstentoonstelling in Galerie van den Berge.

Later dat jaar richt Loek Grootjans de Foundation op. Het succes van zijn reisbureau doet de kunstenaar beseffen dat een publieksgerichte organisatie een doeltreffend instrument kan zijn om de receptie van zijn werk aan de orde te stellen. Sterker nog, zo'n organisatie zou kunnen fungeren als vertrekpunt van uiteenlopende projecten, waarin zowel het functioneren van kunst in het algemeen als zijn eigen kunstenaarschap kan worden onderzocht en becommentarieerd in omgang met het publiek. Met enkele tentoonstellingsprojecten in het vooruitzicht bedenkt Grootjans daarvoor de naam: Foundation for the benefit of the aspiration and the understanding of context (formerly known as the institute of immediate knowledge, real perception and logic features according to the most contemporary monochrome paintings). Wanneer blijkt dat het woord 'stichting' niet zomaar in een naam gebruikt mag worden, kiest hij ervoor zijn Foundation te formaliseren. Vanwege verplichtingen die in Nederland aan zo'n rechtsvorm zijn verbonden, wordt uitgeweken naar Engeland. In 1998 wordt de Foundation via een tussenpersoon opgericht bij een notaris in Londen en ingeschreven bij de Chamber of Merchandise.

De Foundation is van meet af aan een kleine, flexibele organisatie. Loek Grootjans is niet alleen stichter, maar ook voorzitter van het bestuur (**zie het schema op pagina X**). Als president wordt hij ondersteund door andere bestuurders, die de taken van vice-president, secretaris en

penningmeester op zich nemen. Opmerkelijk – het is bij oprichting van een stichting geen juridische verplichting – is de aanwezigheid van een raad van bestuur.

Anno 2007 kent de Foundation niet meer de aanvankelijke onderverdeling in departementen. In de huidige organisatiestructuur onderscheidt Loek Grootjans tussen offices, departementen en subdepartementen. Het is verleidelijk de zes huidige offices – Spotting the Urban Strategy, Performing, Pleasing the Real World, Questioning, Good Care en More – op te vatten als afzonderlijke krachtlijnen van waaruit de Foundation kan worden begrepen. Laat de lezer in de opbouw van deze publicatie, die de organisatiestructuur van de Foundation nauwgezet volgt, een uitnodiging vinden tot een dergelijke beschouwing.

III

Wat zegt de naam van de Foundation? Tijdens een in Gent (B) gehouden lezing stelt Loek Grootjans het kort en krachtig: ‘De naam is de boodschap.’¹² Wie greep wil krijgen op de Foundation kan dus niet om haar naam heen. Wat onmiddellijk opvalt, is dat die naam – Foundation for the benefit of the aspiration and the understanding of context (formerly known as the institute of immediate knowledge, real perception and logic features according to the most contemporary monochrome paintings) – twee delen kent. Het tweede deel, dat is geplaatst tussen ronde haken, begint met ‘formerly known’. Deze woorden fungeren als een schakel die de Foundation in een traditie plaatst. Aan haar bestaan zou, zo staat er, een bekend verondersteld instituut zijn voorafgegaan, dat er was ten behoeve van ‘immediate knowledge, real perception and logic features according to the most contemporary monochrome paintings’.

Loek Grootjans erkent in zijn in Gent uitgesproken rede, dat de woorden ‘immediate knowledge, real perception and logic features’ refereren aan de kennissoorten die de door hem bestudeerde en bewonderde Baruch Spinoza onderscheidt. Deze 17^e eeuwse filosoof schrijft in zijn Ethica: ‘dat wij vele dingen kennen en algemene begrippen vormen: 1 Op grond van de individuele dingen, die de zintuigen onvolledig, verward en zonder relatie met het verstand

weergeven (...). Ik noem daarom dergelijke voorstellingen gewoonlijk “kennis uit de wanordelijke ervaring”. 2 Op grond van tekenen, bijvoorbeeld op grond van het feit dat wij ons, door het horen of lezen van bepaalde woorden, dingen herinneren en daarvan bepaalde ideeën vormen die lijken op de ideeën waarmee wij ons de dingen voorstellen (...). Beide manieren om de dingen te kennen, zal ik in het vervolg de eerste soort kennis, mening, of verbeelding noemen. 3 Op grond van het feit, ten slotte, dat wij gemeenschappelijke begrippen en adequate ideeën van eigenschappen van de dingen hebben (...). Dit zal ik discursief inzicht en de tweede soort kennis noemen. Behalve deze twee soorten kennis is er, zoals ik in het vervolg zal aantonen, nog een derde, die wij intuïtief weten noemen. Deze kennissoort gaat van de inadequate kennis van het formele wezen van bepaalde attributen Gods, tot de adequate kennis van het wezen der dingen.¹³ Verder stelt Spinoza: ‘De eerste soort kennis is de enige oorzaak van de onwaarheid, de tweede en derde zijn noodzakelijk waar.’¹⁴

Op grond van deze verhandeling over kennis heeft Loek Grootjans zich onder meer afgevraagd wat een kunstenaar nog kan doen, als de voor hem zo fundamentele waarneming wordt aangewezen als oorzaak van onwaarheid. De ogen sluiten? Het mag niet verwonderen dat de kunstenaar in Gent verklaart dat Spinoza’s uiteenzetting over kennissoorten en zijn verhandeling over de vrije wil Grootjans ertoe hebben aangezet een nulpunt te creëren en het totale duister op te zoeken.

Terug naar de naam van de Foundation. Daarin worden Spinoza’s kennissoorten uitdrukkelijk gerelateerd aan de monochrome schilderkunst. Betekenen de woorden ‘according to’ dat er voor deze kunst een rol is weggelegd bij het beantwoorden van kennisvraagstukken? De geschiedenis van het monochrome schilderij kan worden verbonden met kunstenaars als Kasimir Malewitsch, Yves Klein en Barnett Newman, die allen op individuele wijze hebben gereflecteerd over waarneming, oneindigheid en waarheid. Hoewel het vanuit kunsthistorische perspectief verleidelijk is deze in hun werk tot uiting komende reflecties te onderzoeken in het licht van Spinoza, móeten we ze buiten beschouwing laten. De stichtingsnaam verbindt de drie vermelde kennissoorten namelijk uitsluitend met ‘the most contemporary’ monochrome

schilderkunst. Als criterium gelden dus louter de nieuwste werken van de schilder van monochrome doeken. Maar biedt zo'n norm houvast? En zo ja, aan wie? Principiëler is de vraag of kunst en kunstenaar überhaupt kunnen bijdragen aan fundamentele vraagstukken over ons bestaan. Loek Grootjans is hierover bijzonder sceptisch. Tijdens een debat over de positie van de kunstenaar provoceert hij het publiek door te stellen, dat het grote schrijvers en filosofen zijn die de problematiek van het 'zijn' in kaart hebben gebracht en geïnterpreteerd. Hij - zelf kunstenaar! - constateert dat de kunstenaar in dit verband 'altijd een meeloper, of in het ergste geval een anachronist, een zwakke en niet wetende proleet is geweest.'⁵ Moeten we hieruit opmaken dat ook de schilder van 'the most contemporary monochrome paintings' slechts een 'meeloper' is?

Er is nog iets. Tot nu toe zijn we er stilzwijgend vanuit gegaan dat het in de stichtingsnaam genoemde instituut daadwerkelijk heeft bestaan.⁶ Is dat wel zo? Het hier als component van de stichtingsnaam benoemde instituut zou ook een denkbeeld kunnen zijn. Het zou dan aanvankelijk louter door Loek Grootjans zijn gekend, en nu als het ware openbaar gemaakt zijn door het te vermelden in de stichtingsnaam. We zouden dit 'instituut' bovendien kunnen begrijpen als een soort denkvariant van de feitelijk opgerichte stichting. Interessant is overigens dat Grootjans dit deel van de stichtingsnaam tussen parentheses plaatst. Alsof hij een duidelijk onderscheid wil aanbrengen tussen de feitelijk opgerichte stichting en de denkvariant. Ook al kunnen ronde haken in het Nederlands worden gebruikt voor een verklarende toevoeging, toch is het niet waarschijnlijk dat we deze 'denking' - een term van Spinoza-deskundige Wim Klever - mogen opvatten als een verklaring voor de oprichting van de Foundation.⁷ Een dergelijke uitleg, waarbij het denken inwerkt op een fysieke handeling, sluit namelijk niet aan bij de het gedachtegoed van Spinoza, waaraan Loek Grootjans schatplichtig is.⁸

Dat brengt ons bij het eerste deel van de stichtingsnaam. De door Loek Grootjans gekozen formulering laat zien dat de Foundation er is ten behoeve van ‘the aspiration’ enerzijds, en ‘the knowledge of context’ anderzijds. Gezien het voorgaande ligt het voor de hand de opvattingen van Spinoza ook te betrekken bij de analyse van deze dubbele boodschap.

Op grond van definities, axioma’s en proposities betoogt Spinoza in het eerste deel van zijn *Ethica*, dat er slechts één absoluut oneindige en ondeelbare zelfstandigheid (substantia) is: God. In zijn voorrede bij het vierde deel lijkt hij God gelijk te stellen met de natuur door op te merken: ‘want het eeuwig en oneindig zijnde dat wij God of natuur noemen (quod Deum, seu Naturam appellamus), handelt krachtens dezelfde noodzakelijkheid, als waardoor het bestaat.’⁹ Van belang is voorts dat Spinoza het wezen van deze substantie – ‘Deus sive Natura’ – beschouwt als een oneindige kracht die zich in talloze vormen manifesteert.¹⁰ In dit verband schrijft hij ‘dat er in de natuur niets gebeurt wat men aan een gebrek van haar zou kunnen wijten, omdat de natuur zichzelf altijd gelijk blijft en haar kracht en vermogen tot handelen overal één en dezelfde is, dat wil zeggen, dat de regels en de wetten van de natuur – in overeenstemming waarmee alles plaatsvindt en van de ene wezensvorm in de andere overgaat – altijd en overal gelijk zijn. Er kan dus ook slechts één manier zijn om de natuur van de dingen te begrijpen, namelijk aan de hand van de universele wetten en regels van de natuur. De hartstochten haat, woede, afgunst enzovoort, in zichzelf beschouwd, volgen dus uit dezelfde noodzakelijke kracht van de natuur als de overige individuele dingen.’¹¹ Deze zienswijze houdt in dat aan de schijnbaar gedifferentieerde natuur één ondeelbare samenhang ten grondslag ligt en dat alle variaties in de rijkdom van de natuur niets anders zijn dan ‘modale specificaties van steeds dezelfde materie’.¹²

Het is aannemelijk dat deze grondgedachte ook schuilgaat achter de doelstellingen van de Foundation. Een beschouwing van de offices, departementen en subdepartementen leert namelijk, dat Loek Grootjans zich in menig project richt op het tonen van grote verbanden en een allesomvattende samenhang. Dit komt onder meer tot uiting in het gebruik van schema’s en door lijnen of pijlen verbonden tekstpanelen, zoals in ‘Good Care’, ‘Recommandation’ en ‘A place to be/go’. Ook door de kunstenaar gebruikte certificaten maken melding van de samenhang der

dingen. Zo bericht hij in het voor 'Short-sightedness i.o.w. Myopia' geschreven certificaat over een relatie tussen het Zeeuwse strand en door bizons in Amerika opgeworpen stof.

Mogen we Grootjans' projecten opvatten als een poging de allesomvattende samenhang die achter de chaotische en ordeloos ogende werkelijkheid schuilgaat te doorgronden? Zoveel is duidelijk dat de opsommingen, ordeningen en classificaties in zijn werk, getuigen van een streven om allerlei zaken, zo niet alles, in kaart te brengen. In 'Questioning' bijvoorbeeld inventariseert Loek Grootjans honderden vragen die betrekking hebben op zijn kunstenaarschap. In 'More' rubriceert hij alle door hem verzamelde definities over macht. En in 'Recovering the Origin' laat hij een gedetailleerd logboek aanleggen. In dit gebruik van opsommingen bespeuren we overigens een invloed van Georges Perec. Daarbij moet wel worden opgemerkt, dat de door Loek Grootjans bewonderde Franse schrijver niet gelooft in de mogelijkheid van één sluitend classificatiesysteem voor de wereld: 'Eén enkele code om de hele wereld mee onder te verdelen, o zo verleidelijk is dat. Alle verschijnselen zouden zonder uitzondering onderworpen zijn aan een universele wet: twee hemisferen, vijf continenten, mannelijk en vrouwelijk, dierlijk en plantaardig, enkelvoud meervoud, links rechts, vier seizoenen, vijf zintuigen, zes klinkers, zeven dagen, twaalf maanden, zesentwintig letters. Jammer genoeg werkt dat niet, heeft het zelfs in de verste verte nooit gewerkt en zal het nooit werken. Wat onverlet laat dat we een willekeurig dier nog lang zullen onderbrengen in categorieën waarvan het bepalende criterium een oneven aantal klauwen of holle horens is.'¹³

V

Rest ons aandacht te schenken aan de formulering dat de Foundation er is ten behoeve van 'the aspiration'. Dit begrip, dat etymologisch is verbonden met het Latijnse 'aspiratio', varieert in betekenis van verlangen tot eerzucht. Gaan we af op zijn Ethica, dan mogen we aannemen dat 'aspiratio' voor Spinoza geen belangrijk begrip is. Hij heeft die term namelijk niet

opgenomen in zijn opsomming van 'definities van hartstochten'.¹⁴ Dat wil echter niet zeggen dat zijn opvattingen over de affecten hier niet relevant zijn.

We herinneren ons dat Loek Grootjans de reacties van het publiek op zijn werk niet adequaat vond. De drang om de receptie van zijn werk in omgang met het publiek aan de orde te stellen was dan ook een van zijn drijfveren om de Foundation op te richten. Schuilt in deze drang een zekere eerezucht? Over 'ambitio', 'de onmatige begeerte naar roem', schrijft Spinoza in zijn Ethica: 'Gunstbejag is de begeerte, die alle hartstochten vergroot en versterkt (...). Deze hartstocht kan daarom nauwelijks overwonnen worden, want zolang iemand in de macht van een begeerte is, wordt hij er noodzakelijk ook door beheerst.'¹⁵ In het licht van Spinoza's opvattingen zou Grootjans, in zijn drang om de Foundation op te richten, dus ook door eerezucht zijn beheerst. Volgen we de filosoof in zijn redenering en begrijpen we 'the aspiration' waartoe de kunstenaar zijn Foundation opricht als een begeerte, dan zal ook deze op de toekomst gerichte aspiratie niet worden gerealiseerd zonder noodwendige eerezucht. De mens is immers onvermijdelijk door eerezucht bevangen, zolang hij bevangen is door een of andere aspiratie.

Uit haar voorgeschiedenis mogen we zonder meer opmaken dat 'the aspiration' waarvoor de Foundation is opgericht, samenvalt met de aspiratie van Loek Grootjans. De vraag is nu: waarop is dat streven of verlangen gericht? Uitspraken van de kunstenaar laten zien dat zijn verlangen veelal betrekking heeft op het landschap. In zijn lezing in Gent maakt hij duidelijk dat het landschap in zijn leven een belangrijke rol speelt, zowel in zijn denken als in zijn doen. Daarbij legt Loek Grootjans relaties tussen het waargenomen landschap, het innerlijke landschap en zijn gemoedstoestand. Sprekend over zijn maandlange verblijf in het donker constateert hij bijvoorbeeld: 'Zonder iets te zien, zie ik toch. Is het mijn bloed, is het een state of mind, of is het mijn innerlijke landschap?'¹⁶ En als toelichting op zijn uitspraak 'gelukkig heb ik mijn landschap nog' zegt hij: 'Daarmee heb ik waarschijnlijk bedoeld, dat op bepaalde tijden het landschap, met zijn verschijning, samenvalt met mijn geestesgesteldheid.'¹⁷

Vanuit kunsthistorisch oogpunt is het verleidelijk na te gaan of Grootjans' 'landschapsverlangen' aansluit bij wat Robert Rosenblum de 'Northern Romantic Tradition'

noemt, een traditie waarbij hij belangrijke kunstenaars in Europa en de Verenigde Staten binnen één ontwikkeling in de moderne kunst brengt. Voorbeelden zijn Caspar David Friedrich, Vincent van Gogh, Piet Mondriaan, Barnett Newman en Mark Rothko. Ook bij deze door Grootjans gewaardeerde kunstenaars leidt reflectie over de verhouding tussen mens en natuur immers tot aandacht voor het subjectieve. Wat Grootjans echter niet met hen deelt, en wat een wezenlijk element is in Rosenblums betoog, is een 'religious dilemma'.¹⁸

Begrijpen we Grootjans' aspiratie als een streven naar het samenvallen van geestesgesteldheid en landschap, dan ligt dat verlangen meer in de lijn van Spinoza's opvattingen. In zijn Ethica leren we dat de mens moet streven naar een 'ware gemoedsrust'. Want de geest van de wijze 'wordt met een eeuwige noodzakelijkheid bewust van zichzelf, van God en van de dingen, houdt nooit op te bestaan en is altijd tot ware gemoedsrust in staat.'¹⁹ Volgens Spinoza, die God lijkt gelijk te stellen met Natuur, vindt de mens zijn heil, gelukzaligheid en vrijheid in de eeuwige liefde voor God, waarbij 'de liefde van God voor de mensen en de verstandelijke liefde van de geest voor God, één en hetzelfde is.'²⁰ In Grootjans' aspiratie naar het samenvallen van geestesgesteldheid en natuur uit zich een verlangen naar het 'intuïtieve weten' dat zijn geest een modale specificatie is van een ondeelbare eenheid, hoe we die ook noemen. De 'aspiration' waarvoor Grootjans de Foundation heeft opgericht is dan onlosmakelijk verbonden met 'the understanding of knowledge'.

Uiteindelijk leidt bovenstaande analyse van de stichtingsnaam tot specifieke perspectieven van waaruit de Foundation, haar offices, departementen en subdepartementen kunnen worden begrepen. Het onderzoek maakt onder meer duidelijk dat we het werk van Loek Grootjans kunnen interpreteren in de licht van Spinoza's filosofie. Dat maakt het aanlokkelijk de 17^e eeuwse filosoof aan te wijzen als voorzitter van de raad van bestuur van Grootjans' Foundation. Maar wel op afstand! Want uiteindelijk vertelt Loek Grootjans zijn eigen verhaal. Zijn aspiratie is níet die van een filosoof, maar die van een kunstenaar! En als kunstenaar zal hij

pogen de filosofie te overwinnen en zijn kunst betekenis te geven in de relatie tussen hemzelf en de ander, zijn medemens.

Ulco Mes

¹ Loek Grootjans, *A Lot*, Breda / Goes, 1999, g.p. De deelnemers dienen op de hoogte te zijn van: ‘De elementaire kunstgeschiedenis. Het ontstaan van het monochrome doek. De filosofie van Spinoza; uiteraard heeft u de *Ethica* en de *Verhandeling over de verbetering van het verstand* gelezen. U weet van Kleurenleer. U houdt van de schrijver Georges Perec, in het bijzonder zijn boek *Les Choses*. U bent op de hoogte van Kant. U heeft een sterk verlangen tot het in kaart brengen van ALLES. U heeft een sterk verlangen tot het uitspreken van NIETS. U heeft daardoor een sterk inlevingsgevoel, zodat u niet snel verveeld raakt bij het aanhoren van andermans theorieën en gedachten.’

² Lezing gehouden in De Witte Zaal, Gent, 27 februari 2006. De citaten zijn ontleend aan een door Loek Grootjans geschreven versie die niet is gepubliceerd.

³ Spinoza, *Ethica* (vertaald en ingeleid door Henri Knop), Amsterdam 2002, p. 195-197 (Pars II, propositio 40, scholium 2). Krop vertaalt het Latijnse ‘ratio’ met ‘discursief inzicht’. Zoals hij in een noot vermeldt geven de meeste vertalingen ‘rede’. Loek Grootjans lijkt aan te sluiten bij die vertaling. Volgens Krop is rede een vermogen van de geest, en niet een vorm van kennis.

⁴ Idem, p. 197 (Pars II, propositio 41).

⁵ Voordracht van Loek Grootjans bij het debat ‘De positie van de kunstenaar’, gehouden op 5 januari 2006 in Electron, Breda. Van de voordracht bestaat een door Loek Grootjans uitgeschreven versie die niet is gepubliceerd.

⁶ Als dat zo is, blijft onduidelijk of het instituut is opgeheven of dat het is opgegaan in de Foundation.

⁷ In het Nederlands worden parentheses (ronde haakjes) gebruikt in de betekenis van ‘of’, bij een verwijzing, en voor een verklarende toevoeging. Zie J. Renkema, *Schrijfwijzer*, ’s-Gravenhage 1989, p.191.

⁸ Voor Spinoza is er slechts één substantie die een oneindig aantal attributen bezit, waarvan wij er maar twee kennen: uitgebreidheid en denken. Hubbeling betoogt: ‘Deze twee attributen drukken zich uit in oneindige modi (bestaanswijzen). (...) De gewone concrete dingen nu zijn in zijn visie niet anders dan eindige modi, die deel hebben aan de oneindige modi. (...) Uitbreidheid en denken kunnen volgens Spinoza (...) niet op elkaar inwerken.’ Zie H.G. Hubbeling in: *Spinoza, Briefwisseling* (vertaald uit het Latijn en uitgegeven naar de bronnen alsmede van een inleiding en van tekstkritische aantekeningen voorzien door F. Akkerman, H.G. Hubbeling en A.G. Westerbrink), Amsterdam 1977, p. 38.

⁹ Spinoza, o.c. (zie noot 3), p. 57 (Pars I, definitiones) en p. 344 e.v. (Pars IV, praefatio). Of en in hoeverre Spinoza God en natuur gelijkgeschakelt is in de filosofie onderwerp van discussie. Wat daarbij onder meer een rol speelt is hoe we het begrip natuur opvatten. Klever merkt op dat Spinoza in zijn geschriften, waaronder *Korte Verhandeling*, *Cogitata Metaphisica* en *Ethica*, een tweedeling aanbrengt tussen ‘de zelfstandigheid en haar wijzen’: ‘In KV 1/8 [*Korte Verhandeling – UM*] wordt zij ingeleid met de zin “Alhier zullen wy nu eens geheel de Natuur schiften, te weten in *Natura Naturans* en *Natura Naturata*.” Onder het eerste wordt het wezen verstaan dat “door zig zelfs is, en zonder iets anders zig zelfs van doen hebbende”; onder het laatste het complex, der algemene en bijzonder “wijzen”.’ Zie: W Klever, *Ethicom*, Delft 1996, p. 24-25.

¹⁰ Zie hierover H.G. Hubbeling, o.c. (zie noot 8), p. 39.

¹¹ Spinoza, o.c. (zie noot 3), p. 223-225 (Pars III praefatio).

¹² W. Klever, o.c. (zie noot 9), p. 44.

¹³ Georges Perec, *Ik ben geboren*, Amsterdam 1991, p. 41-42.

¹⁴ Spinoza, o.c. (zie noot 3), p. 316 e.v. (Pars III, affectuum definitiones). ‘Affectus’ wordt ook wel vertaald met ‘aandoening’; zie o.a. Spinoza, *Ethica* (Uit het Latijn vertaald en van verklarende aantekeningen voorzien door Nico van Suchtelen), Amsterdam 1979.

¹⁵Spinoza, o.c. (zie noot 3), p. 337 (Pars IV, affectuum definitiones 44, explicatio). Van Suchtelen (zie vorige noot) vertaalt 'ambitio' met 'eierzucht'.

¹⁶ Grootjans, o.c. (zie noot 2).

¹⁷ Idem.

¹⁸ Robert Rosenblum, *Modern Painting and the Northern Romantic Tradition: Friedrich to Rothko*, Londen 1975, p. 7-8.

¹⁹ Spinoza, o.c. (zie noot 4), p. 515 e.v. (Pars V, propositio 42, scholium).

²⁰ Idem, p. 505 (Pars V, Prop 36, corollarium en scholium).